

Spisy powszechne ludności w Polsce XIX i XX wieku: geneza, przedmiot oraz zakres tematyczny

CECYLIA LESZCZYŃSKA

UNIWERSYTET WARSZAWSKI

V KONGRES STATYSTYKI POLSKIEJ, 1–3 LIPCA 2025, WARSZAWA

Przedmiot referatu

1. Geneza spisów powszechnych i ich zasady.
2. Rola międzynarodowych instytucji statystycznych w budowaniu standardów.
4. Powszechne spisy ludności na obszarze Polski w XIX wieku.
5. Przedmiot i zakres polskich spisów powszechnych w XX wieku.

Przesłanki i cechy powszechnych spisów ludności

Podstawowa cecha spisów powszechnych to zestaw wspólnych pytań dotyczących zagadnień demograficznych i społecznych.

Efekt: możliwość prowadzenia analiz porównawczych w przekrojach regionalnych w ujęciu sekularnym.

Powszechność spisów sprawiła, że za każdym razem stanowiły one ogromne wyzwanie organizacyjne dla instytucji odpowiedzialnych za ich przeprowadzenie oraz opracowywanie i publikację danych

O przeprowadzaniu spisów powszechnych w niemal współczesnym tego słowa znaczeniu można mówić od XIX wieku.

Wcześniej spisy miały charakter fragmentaryczny, dokonywały ich na własne potrzeby władze kościelne bądź państwowe w celach skarbowych i militarnych.

.

Powszechne spisy ludności w XIX w., formowanie się międzynarodowych standardów

Od drugiej połowy XIX wieku zaczęła się kształtować zasada, że spisy powinny cechować:

- powszechność, czyli obejmowanie całej ludności,
- jednoczesność,
- imienność,
- bezpośredniość
- okresowość w postaci 10-letniego odstępu.

Rola międzynarodowych kongresów statystycznych w określaniu standardów powszechnych spisów ludności: rejestrowanie ludności w sposób powtarzalny i bezpośredni, z określonym zakresem pytań.

Powszechne spisy ludności w XIX w., formowanie się międzynarodowych standardów

Pierwszy kongres statystyczny 1853, Bruksela

Spisy ludności powinny cechować:

- imiennosc (każde gospodarstwo domowe powinno być spisane na osobnej liście),
- spisywanie ludności zamieszkującej dany obszar z zakresem informacji: imię i nazwisko, wiek, miejsce urodzenia, język używany, stan ekonomiczny.,
- Powtarzalność spisów co 10 lat,
- prawdziwość danych spisowych,
- opracowywanie wyników spisów według ujednoliconych wzorców w celu porównywanie w skali międzynarodowej.

Postulowano utworzenie ksiąg ludności na podstawie spisów ludności oraz specjalnych rocznych statystyk ruchu ludności, stanu cywilnego oraz emigracji.

1800: spis we Francji,

1801: spis w Anglii, kilka lat później w Prusach i Austrii oraz kolejnych krajach.

Spisy z pierwszej połowy wieku nie spełniały atrybutów jednorodności, niektóre nie miały cech powszechności, bezpośredniości i imienności.

Od połowy XIX wieku: spisy miały charakter powszechny, wzorcem stał się belgijski spis ludności z 1846 r.

Najpóźniej w 1897 r. przeprowadzono spis w Rosji.

Spisy ludności w XIX w., formowanie się międzynarodowych standardów

Kongres statystyczny w Petersburgu 1872. szczegółowe rekomendacje dotyczące spisów:

Ludność: a. rzeczywista; b. według zamieszkania – zamieszkała i przebywająca czasowo; c. według statusu prawnego;

Spisy przynajmniej raz na dziesięć lat, w latach kończących się na 0; wyliczenia pośrednie należą do rządów;

Spisy w jednym dniu;

Informacje o ludności rzeczywistej można uzyskać przez samospisy lub przez deklaracje rodzinne i domowe (stopień pokrewieństwa lub powiązania z głową rodziny i gospodarstwa domowego).

W „narodowych” formularzach spisowych dodawano pytania właściwe dla danego państwa. Zakres pytań służył celom badawczo-naukowym czy potrzebom władz państwowych.

Spisy pokazywały specyfikę społeczną, demograficzną, warunki bytowania ludności i podstawowe problemy z tym związane.

Spisy ludności w XIX w., formowanie się międzynarodowych standardów

Kongres statystyczny w Petersburgu 1872. szczegółowe rekomendacje dotyczące arkuszy spisowych:

- Imię i nazwisko oraz imię chrześcijańskie.
- Płeć, wiek.
- Stosunek do głowy rodziny i gospodarstwa domowego.
- Stan cywilny lub małżeński (dotyczyło tylko związków legalnych, w przypadku rozwodów i separacji - prawnie orzeczonych).
- Zawód lub zajęcie z którego dana osoba czerpała główny dochód lub któremu poświęcała większość pracy (nazewnictwo zawodów wskazano w tabelach spisowych).
- Wyznawana religia (kościół, do którego dana osoba należała); język, którym się osoba spisywana posługiwała.
- Umiejętność czytania i pisania.
- Pochodzenie, miejsce urodzenia i narodowość (w przypadku cudzoziemców kraj pochodzenia).
- Miejsce zamieszkania i charakter pobytu w miejscu, w którym przeprowadzany był spis (miejsca czasowego pobytu, miejsca legalnego pobytu).

Międzynarodowe standardy spisów w XX wieku

Komisja Ludnościowa 1949: grupy zagadnień ujmowane w spisach ludności:

- ☐ całkowita populacja, płeć, wiek, stan cywilny, miejsce urodzenia, obywatelstwo (prawo obywatelstwa), język ojczysty, cechy edukacyjne, płodność,
- ☐ aktywność zawodowa (aktywni i bierni zawodowo), zawód wykonywany według działów gospodarki, ludność rolnicza i nierolnicza, ludność miejska i wiejska,
- ☐ liczebność i cechy członków gospodarstw domowych.

Rządy państw mogły dołączyć do wykazów dodatkowe zagadnienia.

Międzynarodowe standardy spisów w XX wieku

1958: Komisja Statystyczna ONZ zalecenia dla spisów powszechnych ludności i mieszkań, na ich podstawie skonstruowano pierwszy światowy program spisu powszechnego ludności i mieszkań.

Definicja spisu powszechnego: „Całkowity proces zbierania, kompilowania, analizowania i publikowania lub innego rozpowszechniania danych demograficznych, ekonomicznych i społecznych dotyczących wszystkich osób w kraju lub w dobrze wyznaczonej części kraju w określonym czasie”. Określenie „proces całkowity”: zebranie i zestawienie danych, poddanie ich analizie, publikacji i rozpowszechnieniu.

Spisom nadano określenie „spis ludności i mieszkań”, ich zakres obejmować miał:

- dane demograficzne, ekonomiczne i społeczne (**pytania poszerzono o dochody ludności, wykształcenie i mieszkalnictwo** co uzasadniono relatywnie niskim kosztem ich pozyskania - spis i tak był przeprowadzany, zatem mógł objąć większy zasób informacji).

Międzynarodowe standardy spisów w XX wieku

Finalnie na podstawie prac międzynarodowych organizacji i instytucji statystycznych uformowały się **trwałe standardy spisów powszechnych** takie jak:

- powszechność,
- jednoczesność,
- imienność,
- bezpośredniość,
- periodyczność (zasadniczo zasada 10-letniego odstępu między spisami).

Spisy powszechne na ziemiach polskich w XVIII wieku

Państwowa powszechna ewidencja ludności 1777: decyzja Departamentu Policji Rady Nieustającej, spis chrześcijan i Żydów w miastach królewskich z wyodrębnieniem ludzi osiadłych i luźnych.

Pierwszy „niemal powszechny” spis ludności 1789 r. (trwał od lata 1789 do wiosny 1790) na mocy ustawy „Lustracya dymów i podanie ludności”. Inicjatorem i autorem *Tabell ludności* (odrębnych dla wsi i miast) był Fryderyk Józef Moszyński. Wyniki ogłoszono w kwietniu 1790 r.

Druki spisowe wypełniali właściciele posesji wskazując liczbę mieszkańców **według płci, zawodu i stanu społecznego, synów do 15 lat i powyżej 15 lat oraz córek.**

- w miastach wyszczególniono grupy zawodowe: gospodarze, kupcy, fabrykanci, rzemieślnicy, karczmarze, czeladź i służący, osoby bez zawodów (ludzie luźni) oraz żebracy.
- we wsiach wyróżniono: gospodarzy rolników, czynszowników-chałupników oraz komorników.

Spis nie był powszechny: nie objął wszystkich mieszkańców, nie spełniał warunku jednoczesności, nie był imienny, ani bezpośredni, druki spisowe wypełniali właściciele posesji. Dane spisowe uważa się za zaniżone.

Spisy powszechne ludności na ziemiach polskich w XIX wieku

Pierwsze spisy ludności w **Księstwie Warszawskim (1808, 1810)**: organizator to Biuro Statystyczne (1810) r. uznane za pierwszą państwową instytucję statystyczną.

Spisy w państwie pruskim:

- Rejestracyjne: realizowała administracja rządowa, koordynator Królewsko-Pruskie Biuro Statystyczne w Berlinie utworzone w 1805 r.
- Spisy opierały się na rejestrach policyjnych lub podatkowych.
- od 1820 coroczne statystyki ludności połączone z rejestrami, od 1822 rejestracja co trzy lata: liczba ludności, płeć, ruch naturalny, narodowość, wyznanie, zawód, liczba gospodarstw rolnych (tzw. spisy zawodowe) w podziale na miasto i wieś. Dla każdej wsi rejestrowano liczbę budynków, liczbę mieszkańców według wieku (poniżej 14 roku życia, od 14 do 60 roku i powyżej 60 lat), religię, liczbę uprawnionych do służby wojskowej oraz liczbę bydła. W 1837 r. grupy wiekowe rozbito na siedem podgrup.
- od 1858 r. dodano cechę narodowość.
- Pierwszym spis, który nie bazował na rejestrach, był spis 1846. Kolejne spisy: 1849, 1852, 1855, 1858, 1861, 1864, 1867, 1871, 1875, 1885, 1895, 1905 i 1910.

Spisy powszechne na ziemiach polskich w XIX wieku

Charakter powszechny miał spis pruski z 1864 r. i następne:

- nowoczesny system formularzy domowych przetestowany w 1861 r. przez Ernsta Engla
- spis obowiązkowy, formularze wypełniane przez głowy gospodarstw i sprawdzane przez urzędników państwowych; podstawowa jednostka statystyczna to gospodarstwo domowe a nie rodzina;
- spis bezpośredni, zestaw arkuszy domowych lub indywidualnych dla każdego członka gospodarstwa domowego, zestaw danych: nazwisko i imię, pozycja w gospodarstwie domowym, płeć, rok i miejsce urodzenia, stan cywilny, wyznanie, zawód, obywatelstwo i miejsce zamieszkania (rodzaj pobytu); w niektórych spisach pytanie o język używany i język;

Wyodrębniano ludność miast (w tym powyżej 20 tys. mieszkańców) i wsi (w tym gmin powyżej 2 tys. mieszkańców) oraz obszarów dworskich. **Wyniki publikowano dla gmin i prowincji.**

Odrębne spisy zawodowe gospodarstw domowych połączone ze spisami przedsiębiorstw (1882, 1895 i 1907). Rejestrowano zawód, pozycję w zawodzie, wiek i stan rodzinny, a w spisie 1907 także miejsce urodzenia poszczególnych osób. Wyniki spisów ogłaszano dla poszczególnych prowincji.

Spisy powszechne na ziemiach polskich w XIX wieku

Austro-Węgry:

Spisy 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910 zawsze w dniu 31 grudnia.

Spisy imienne, rejestrowano tzw. ludność stale zamieszkałą oraz ludność obecną (niemieszkającą na stałe).

Pytania o: nazwisko, płeć, stan cywilny, wiek i miejsce urodzenia, wady fizyczne i umysłowe. W spisach 1857 i 1869 badano także narodowość.

Spisami objęte były zwierzęta hodowlane (konie, bydło, świnie, kury, kaczki, gęsi, a nawet pszczoły).

Wyniki spisów ludności z lat 1890, 1900 i 1910 (wraz z danymi dla Galicji) opublikowano w latach 1912—1918 w wydawnictwach Biura Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu.

Spisy powszechne na ziemiach polskich w XIX wieku

Rosja:

Rejestracja ludności przez lokalne i centralne władze administracyjne na podstawie ksiąg ludności w urzędach stanu cywilnego.

Obzory: gubernialne raporty wydawane od początku lat 70. XIX w.; dane o licznie i strukturze zawodowej ludności.

Spisy ludności przeprowadzone przez władze niektórych guberni i miast: 1868 - spis w 7 miastach guberni radomskiej, 1872 - w Piotrkowie Trybunalskim, w 1889 i 1890 - w guberni suwalskiej i łomżyńskiej, 1881 - w guberni płockiej; 1882 - [jednodniowy powszechny spis ludności Warszawy](#), rejestrowano miejsce urodzenia, wiek, stan cywilny, narodowość, wyznanie, wykształcenie, liczbę mieszkań oraz zabudowań, nie rozróżniano ludności stałej i niestałej. Wyniki spisu miały posłużyć władzom miasta do opracowania planu wodociągów i kanalizacji.

Pierwszy powszechny spis ludności 1897, pytania spisowe: nazwisko i imię rodowe, pokrewieństwo wobec głowy gospodarstwa domowego i głowy rodziny, płeć, wiek, wyznanie, stan cywilny (żonaty, kawaler, wdowiec, rozwiedziony), miejsce urodzenia ("miejscowy" lub inne miejsce - gubernia, powiat, miasto), miejsce zameldowania i miejsce zamieszkania; narodowość, język, wykształcenie (umiejętność czytania i pisanie, w jakiej szkole zdobyta), klasa społeczna i ranga lub tytuł (system stanowy), stan społeczno-zawodowy (zawód - źródło utrzymania: przemysł, handel, rolnictwo itp., główne źródło utrzymania: podstawowe i dodatkowe źródło utrzymania). Dane na poziomie gmin (miejskich i wiejskich), powiatów i guberni.

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Spis 1921: zgodny z zaleceniami Międzynarodowego Instytutu Statystycznego, połączony ze spisem rolniczym.

Pytania spisowe dotyczyły: płci, daty urodzenia, stanu cywilnego, narodowości, języka ojczystego, wyznania, umiejętności czytania i pisania, wykształcenia, miejsca urodzenia, wykonywanego zawodu, inwalidztwa oraz badanie sieroctwa. Był to jedyny spis powszechny w historii Polski, w którym zbadano równocześnie język, narodowość i wyznanie.

Badaniem objęto budynki mieszkalne i niemieszkalne, liczbę osób w mieszkaniach, gospodarstwa rolne, ogrodnicze i leśne oraz zwierzęta domowe.

Spis nie objął Górnego Śląska i części Wileńszczyzny, dane dla tych obszarów oparto na wynikach niemieckiego spisu ludności z 1919 r. oraz spisu ludności Wileńszczyzny z 1919 r. przeprowadzonego przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich

Liczba informacji spisowych szacowana jest na 6 mln rekordów. Na podstawie materiałów spisowych GUS opublikował w latach 1923-1926 w 15 tomach *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*.

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Spis 1931, objął całe terytorium państwa, osoby zamieszkałe bez względu na to, czy w dniu spisu były obecne czy też czasowo nieobecne w miejscu zamieszkania, osoby z zagranicy, które czasowo przebywały na terytorium Polski.

Pytania spisowe: imię i nazwisko, płeć, wiek, wyznanie, język, umiejętność czytania i pisania, miejsca zamieszkania w podziale miasto i wieś, wielkość miejscowości, zawód wykonywany i źródło utrzymania, budynki mieszkalne i niemieszkalne, liczba mieszkań i izb oraz ich zagęszczenie w miastach.

Ze względów oszczędnościowych (wielki kryzys) nie przeprowadzono pełnego spisu rolnego, w formularzach spisowych zawarto jedynie pytanie o obszar i strukturę użytków rolnych.

Spis objął ok. 5,5 mln informacji.

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Powszechny sumaryczny spis ludności 1946: cel to zbadanie stanu ludności Polski po wojnie, w nowych granicach państwa, w warunkach trwających emigracji i repatriacji ludności.

Spis nie obejmował czynnych wojskowych polskich, armii państw sprzymierzonych oraz jeńców przebywających na terytorium Polski. Osoby urodzone w latach 1927-1946 i zamieszkałe na ziemiach zachodnich i północnych zostały spisane imiennie na potrzeby administracji szkolnej.

Pytania spisowe: płeć, wiek, liczba domów, mieszkań, izb i liczbę mieszkających w nich osób, narodowość w podziale na Polaków, Niemców i innych,

Na podstawie spisu Biuro Spisów GUS opublikowało wykaz powiatów oraz informacje o zmianach granic powiatów i województw.

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Narodowe Spisy Powszechne (NSP): 1950, 1960, 1970, 1978 i 1988.

W okresie transformacji po 1989 r. nastąpiły istotne zmiany z zakresie dostosowań polskiej statystyki do norm międzynarodowych, zwłaszcza Unii Europejskiej, nowe rozwiązania zastosowano w spisie powszechnym ludności w 2002 r.

Od 1950 r. wykonywano spisy próbne. Odgrywały ważną rolę: pozwalały uporządkować ewidencję budynków, mieszkań, ludności i gospodarstw rolnych.

Wszystkie spisy powszechne bazowały na zaleceniach komisji ONZ oraz komisji statystycznej RWPG.

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Spis 1950

Zakres tematyczny: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, profesja, źródła utrzymania, liczba osób uczących się w szkołach, umiejętność czytania i pisanie, zasoby mieszkaniowe (rodzaj budynków, forma własności, rok budowy, wyposażenie w instalacje).

Pytania dotyczące gospodarstw rolnych: powierzchnia, własność, sposób użytkowania gruntów, ważniejsze uprawy, stan inwentarza oraz wyposażenia w maszyny rolnicze.

Dodatkowe pytanie o miejsce zamieszkania przed II wojną światową by zbadać przemieszczenia ludności po 1945 r.

Spis 1960

Zakres tematyczny: płeć, grupy wiekowe, umiejętność czytania i pisanie, źródła utrzymania, budynki mieszkalne, zagęszczenie mieszkań i izb, wyposażenie mieszkań w podstawowe instalacje, powierzchnia gospodarstw rolnych, powierzchnia użytków rolnych, liczba zwierząt gospodarskich, maszyny i narzędzia rolnicze. Wprowadzono nowe pytania dotyczące poziomu wykształcenia oraz struktury społecznej ludności wsi i miast.

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Spis 1970

Szerszy pod względem zagadnień od poprzednich spisów.

Przeprowadzony w dwóch terminach: spis budynków gospodarczych w rolnictwie przeprowadzony łącznie z corocznym spisem rolniczym w czerwcu 1970 r., spis ludności, mieszkań i budynków mieszkalnych oraz indywidualnych gospodarstw rolnych przeprowadzony w grudniu 1970 r.

Zakres tematyczny poszerzony w stosunku do 1960 r. o zagadnienia miejsce urodzenia, kierunek wykształcenia, dieta kobiet, powierzchnia mieszkania, instalacje w mieszkaniu, budynki i pomieszczenia gospodarskie (rodzaj, powierzchnia, wiek, materiał ścian i pokrycia), powierzchnie nie zamieszkałych zasobów mieszkaniowych

Polskie spisy powszechne w XX wieku

Spis 1988, zakres tematów szerszy niż w spisach państw zachodnich (32 pytania, w większości krajów zachodnich 15-17 pytań).

Nowe zestawy informacji dotyczące mieszkań: stan mieszkania, pomieszczenia, budynku, osoby zamieszkałe stale i czasowo, charakterystyka jakościowa mieszkań, warunki mieszkaniowe według grup społeczno-zawodowych.

Utrzymano pytania dotyczące dojazdów do pracy i migracji, a także inwalidztwa biologicznego i formalnoprawnego, poszerzono ich szczegółowość.

Przeprowadzono dobrowolne, reprezentacyjne badanie diety kobiet.

Niektóre rozwiązania NSP 1988 przetestowano podczas spisu reprezentacyjnego ludności i mieszkań w 1984 r.

Podsumowanie

Spis 1970

Ludność według płci i wieku

Dzietność kobiet

Migracje ludności

Zawód wykonywany

Pracujący według grup społeczno-zawodowych

Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Gospodarstwa domowe. Tablice wojewódzkie, Tablice powiatowe.

Zwierzęta gospodarskie i pomieszczenia inwentarskie w indywidualnych gospodarstwach rolnych.

Budynki gospodarcze w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Rolnictwo. Indywidualne gospodarstwa rolne

Ludność. Zasoby mieszkaniowe. Indywidualne gospodarstwa rolne.

Mieszkania i budynki. Zasoby i warunki mieszkaniowe

Instalacje w budynkach

Miejscowości. Statystyczna charakterystyka miejscowości.

Podsumowanie

Spis 1978
Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności
Ludność. Gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe
Ludność w rolnictwie indywidualnym
Gospodarstwa domowe i rodziny
Ludność i warunki mieszkaniowe
Warunki mieszkaniowe
Inwalidztwo i inwalidzi
Migracje wahadłowe ludności czynnej zawodowo
Migracje ludności. Wyniki badania reprezentacyjnego
Nie zamieszkane zasoby mieszkaniowe

Podsumowanie

Spis 1988
Struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności
Sytuacja mieszkaniowa rodzin w 1988 r.
Ludność i mieszkania: zarys przemian w latach 1979-1988
Struktura demograficzna i zawodowa oraz warunki mieszkaniowe ludności miejskiej w latach 1978-1988
Zamieszkane budynki
Warunki mieszkaniowe
Warunki mieszkaniowe: zmiany w latach 1971-1988
Zróżnicowanie demograficzne i warunków mieszkaniowych w miastach ponad 500 tys. mieszkańców
Gospodarstwa domowe i rodziny
Rodzina w świetle wyników NSP 1988
Poziom wykształcenia ludności Polski latach 1970-1988
Inwalidzi w Polsce w latach 1978-1988
Ludność związana z rolnictwem indywidualnym w latach 1970-1988
Warunki mieszkaniowe ludności związanej z indywidualnym rolnictwem
Migracje ludności w Polsce w latach 1979-1988
Dzietność kobiet

Podsumowanie

1995: Spis Ludności i Mieszkań metodą reprezentacyjną, nie był to spis powszechny.

1995: pierwsze działania w ramach proces dostosowania polskiej statystyki do wymogów europejskich, w tym odnośnie do spisów powszechnych. Wiele kategorii spisowych należało zdefiniować od nowa, nie zawsze do polskiej rzeczywistości przystawały definicje Eurostatu takie jak aktywność zawodowa, ludność produkcyjna czy źródła utrzymania ludności.

1998: przygotowania do pełnego spisu ludności i spisu rolnego, który zrealizowano w 2002 r., był to Spis Powszechny Ludności i Mieszkań połączony z Powszechnym Spisem Rolnym.

2011 i 2021: ostatnie spisy powszechne.

Dziękuję za uwagę!
